

KAPITULLI III:

Institucionet, komunitetet dhe ritet fetare

Perandoria Osmane përfshinte brenda saj njerëz të besimeve të ndryshme. Besnikëria ndaj islamit ishte thelbësore për legjitimitetin e sulltanit dhe elitave osmane, por po aq e rëndësishme ishte dhe nevoja për të gjetur mënyra integrimi për nënshtetasit jomyslimanë. Gjithashtu, shumëllojshmëria fetare ishte shumë më e madhe në Europën Juglindore, sesa në provincat osmane të Lindjes së Mesme ose ato të Afrikës.

Ky kapitull përpiqet të paraqitë rolin e rëndësishëm që luante feja në jetën e popujve të Europës Juglindore gjatë sundimit osman. Feja ishte me rol thelbësor në aspektin politik. Ndarja midis myslimanëve dhe jomyslimanëve ishte parësore në strukturën shoqërore osmane, dhe nënshtetasit jomyslimanë ndaheshin më tej, në bazë të feve të tyre, në ortodoksë, hebrej dhe armenë [*millet*]. Institucionet fetare ishin shumë të rëndësishme për formulimin e interesave dhe nevojave të këtyre komuniteteve. Kisha ortodokse kishte një marrëdhënie të veçantë me autoritetet osmane, por edhe udhëheqësit e feve të tjera bashkëpunonin me shtetin osman. Gjithsesi, për shumicën e njerëzve, feja ishte çështje besimi dhe komunikimi me Zotin dhe më pak çështje politike ose institucionale. Praktikrat fetare përbënin pjesën kryesore të jetës për shumicën e njerëzve dhe burimet e përfshira në këtë kapitull synojnë të hedhin dritë mbi disa prej këtyre praktikave a riteve.

Një numër i madh burimesh trajton çështjen shumë të diskutueshme të “tolerancës” fetare osmane. Shumë historianë këmbëngulin në natyrën myslimane të Perandorisë Osmane dhe në faktin se ajo i ka shtypur të krishterët për arsye fetare. Historianë të tjerë kanë argumentuar se në të njëjtën kohë kur në Europë u zhvilluan luftërat fetare dhe ata që nuk ishin të krishterë u detyruan ose të konvertoheshin, ose të largoheshin, osmanët ishin shumë më tolerantë dhe i lejuan nënshtetasit e tyre jomyslimanë të ruanin fenë e tyre, madje mirëpritën refugjatët fetarë. Edhe pse të dyja këto opinione kanë të vërteta brenda tyre, ato gjithashtu kanë ndikime ideologjike, dhe i thjeshtëzojnë së tepërmi dëshmitë historike. Burimet e përfshira në pjesën e fundit të këtij kapitulli synojnë t’i ndihmojnë nxënësit të kuptojnë natyrën e ndërlikuar të bashkëjetesës dhe diskriminimit fetar në Europën Juglindore nën sundimin osman nga një këndvështrim krahasues.

IIIa. Myslimanët

III-1. Mbishkrim në portalin e Xhamisë së Sulejmanit në Stamboll (mesi i shekullit të 16-të)

[Sulltan Sulejmani] është më pranë Zotit, Zotit të Madhërisëm dhe të Plotfuqishëm, Krijuesit të Botës së Sundimit dhe Sovranitetit. [Sulltan Sulejmani], i cili është skllavi i Tij, i fuqizuar nga Fuqia Hyjnore, Kalifi, që shkëlqen me Lavdi Hyjnore, që përmbush Urdhrin e Librit të Fshehtë dhe zbaton Udhëzimet e tij në (gjithë) zonat e banuara:

Pushtues i Tokave të Lindjes dhe të Perëndimit me Ndhimën e Zotit të Plotfuqishëm dhe Ushtrisë së Tij Fitimtare, Zotërues i Mbretërisë së Botës, Hije e Perëndisë mbi të gjithë Popujt, Sulltan i Sulltanit të Arabëve dhe Persianëve, Përhapës i Ligjeve Sulltanike [*kanun*], i Dhjeti i *Khaqan*-ëve Osmanë, Sulltan bir Sulltani, Han Sulltan Sulejman [...] Qoftë e gjatë deri në Fund të Ditëve dinastia e Sulltanatit të tij!

Imber, f. 75.

Shpjegoni lidhjen që mendohet se ekziston midis Zotit dhe sundimtarit osman. A ishte ky sundimtar (dhe shumë të tjerë që mëtonin se kishin lidhje me Zotin) një besimtar i vërtetë apo ai thjesht po përpiquej të manipulonte nënshtetasit e tij? Cili ishte roli i *ulemave* në këtë rast?

III-2. Dimitri Kantemiri mbi lutjet myslimane

Muhameti urdhëroi që të kryheshin lutje publike e private 5 herë në 24 orë [të ditës] [...]

Kur kryejnë lutjet e tyre, ata tregohen shumë të kujdesshëm për katër gjëra: 1. Të pastrohen; 2. T'i thonë këto lutje gjatë kufijve kohorë të urdhëruar sepse, nëse i bëjnë para ose pas kohës së duhur, ata besojnë se lutjet do të jenë të kota dhe të pakëndshme për Zotin; 3. Të sigurohen që vendi të jetë i pastër dhe, nëse kanë ndonjë dyshim për pastërtinë e vendit, duhet të vendosnin nën këmbë një qilim të vogël ose shallin e tyre; 4. Të drejtojnë fytyrën në vijën veri-jug, të cilën ata e quajnë *kibla*, për të cilën thonë se i drejtohet tempullit në Mekë. [...]

Lutjet përbëhen nga disa përkulje, gjunjzime, prekje të tokës me ballë, ngritje përsëri dhe thënia e lutjeve. [...]

Në *xhamitë* e mëdha [xhami], ata nuk ia lirojnë vendin e tyre askujt, as edhe sulltanit, por gjithsecili qëndron në vendin që ka zënë që në fillim pa lëvizur dhe pa u shqetësuar. Dhe, përpara se lutjet të mbarojnë, të gjithëve u ndalohet të thonë qoftë edhe një fjalë të vetme ose të lëvizin (O Zot i madh, sa shumë fetarë janë në këtë aspekt në krahasim me të krishterët, madje më të zellshëm se ata në nderimin e Zotit!), dhe as të pështyjnë ose kolliten, përveç rastit kur nevoja i detyron; dhe pështymën duhet ta hedhin në shaminë e dorës, sepse ata e quajnë veprim të pahijshëm të pështyjnë ose shfryjnë hundët në një vend të pastër.

E premtja. Të premtëve, që në gjuhën e *Kuranit* quhet *Xhuma* (që do të thotë dita e mbledhjes ose ribashkimit), në xhamitë e mëdha (që ata i quajnë *selatin*), pas lutjeve të mesditës, predikuesit japin mësim për dy a tri orë. Ata shpjegojnë tekstin e *Kuranit*, për temat që kanë zgjedhur paraprakisht. Duke folur me fjalë të bukura, kësaj i shtojnë diçka moralizuese dhe të mbushur me figura letrare, epitete e metafora, si edhe figura të tjera retorike. Në kohë paqeje, ata shtojnë diçka mbi zbatimin e drejtësisë, mbi kujdesin e administratës shtetërore për njerëzit, mbi mirësinë e Zotit dhe mbi parandalimin e lëvizjeve dhe qëllimeve të armiqve. Dhe gjatë ose para fillimit të një lufte ose fushate, sulltani i urdhëron predikuesit të flasin më shpesh, duke u treguar njerëzve dhe duke i bindur ata se lufta kundër armiqve bëhet sipas urdhërave të Zotit dhe Profetit të tij, dhe jo për të mirat tokësore, jo për fitime të veçanta ose për famë dhe lavdi njerëzore, por vetëm për përhapjen e besimit, për lavdinë e Zotit dhe për përfitimet e të gjithë popullit mysliman dhe popujve të tjerë.

Cantemir 1987, f. 289-295.

Ky fragment është shkëputur nga libri i Kantemirit mbi fenë myslimane, i shkruar gjatë periudhës së dëbimit të tij në Rusi (1711-1723), por bazuar te njohuritë mbi shoqërinë osmane që kishte marrë gjatë më shumë se dy dhjetëvjeçarëve që kishte kaluar në Stamboll, para vitit 1710.

Ç'është duhet të ndiqte një mysliman gjatë lutjeve?

Gjeni një argument, në mbështetje të natyrës "demokratike" të komunitetit të besimtarëve myslimanë (*umma*).

A ishte e justifikueshme ndërhyrja politike në shërbesat fetare? Paraqitni argumente *pro* dhe *kundër* kësaj ndërhyrjeje. Gjeni shembuj ndërhyrjesh të kësaj natyre në shoqëri të tjera. A ka ndërhyrje të tilla në shoqërinë tuaj?

► Fig. 11. Xhami e shekullit të 14-të në Iznik (Nikea)

Lewis, f. 294.

► Fig. 12. Sulejmania (Xhamia e Sulejmanit) në Stamboll (1500-1557)

Fotografi nga Helen Philon

? Krahasoni dy xhamitë. Nëse nuk do t'ju jepeshin udhëzime për kohën e ndërtimit të tyre, si do ta gjenit se cila është më e vjetër dhe cila më e re?

III-3. Arsyetimi i një myslimani mbi lidhjen që ekziston mes Allahut dhe shiut (1779)

Nuk ra shi për tre a katër muaj, kështu që u kryen shumë lutje për shi (një lutje e tillë quhet *dova*) në çdo xhami të Sarajevës. Por çdo gjë ka arsyen e vet, sepse Allahu nuk e ndryshon vendimin e Tij dhe bota e epërme shpirtërore është e lidhur me tonën. Nëse shiu duhet të bjerë, ka një shkak tjetër për këtë, të cilin e njohin astronomët; dhe lutjet për shi janë vetëm simbol bindjeje dhe shërbimi ndaj Zotit dhe jo arsye kryesore për reshjet. Sepse, nëse çdo lutje do të realizohej, atëherë bota do të shembej, prandaj sekretet nuk na tregohen. Por, kur afron koha e shiut dhe dikush lutet, njerëzit e quajnë atë njeri të mirë, lutjet e të cilit do të realizohen. Unë, mëkatar i varfër, rreth një muaj më parë kam dëgjuar nga një astronom se pas një muaji (që do të thotë tani), kompozimi i yjësive do të vijë dhe se “dera do të hapet”, që do të thotë se do të bjerë shi – çka edhe ndodhi. Në këtë rast disa injorantë filluan të nxirrnin përfundimet e tyre, që janë të pranueshme, edhe pse jo të rëndësishme, sepse do të bëhet ajo që do Allahu, pavarësisht nëse duam ne apo jo.

Başeskiya, f. 235.

Mulla Mustafa Basheskia (1731/1732-1809) e kaloi gjithë jetën në Sarajevë. Ai ishte imam dhe hatib në xhaminë e Buzaxhi Haxhi-Hasanit, më pas punoi si sekretar (*qatip*). Mulla Mustafai shkroi një *Kronikë*, e cila është një burim i shkëlqyer për jetën politike e të përditshme në Sarajevë, Bosnjë dhe vendet fqinje. Gjithashtu ky tekst tregon se ai ishte shumë kritik ndaj paragjykimeve të kohës, duke qenë kështu në të njëjtën linjë mendimi me intelektualët europianë të shekullit të 18-të; gjithsesi, ky qëndrim kritik nuk e shtyu deri aty sa të vinte në pyetje plotfuqinë e Allahut.

? Çfarë beson në të vërtetë Mulla Mustafa Basheskia? A është shiu një dukuri natyrore apo hyjnore?

► **Fig. 13.** Mbishkrime zbukuruese të Kuranit, në brendësi të Xhamisë Eski në Edrene (shekulli i 15-të)

Hegyí, Zimanyi, fig. me ngjyra 90.

► **Fig. 13a.** Xhamia e Hysen Pashës, e ndërtuar në vitin 1569 në Pljevlja

Kasalica, f. 76.

► **Fig. 13b.** Muret e brendshme të zbukuruara në xhaminë e Hysen Pashës në Pljevlja.

Kasalica, f. 77.

Xhamia e Hysen Pashës u ndërtua në vitin 1569 prej Hysen Pashë Boljaniçit, i cili lindi në rrethinat e Pljevljës dhe vdiq rreth vitit 1594. Hysen Pasha ishte sanxhakbeu i Bosnjës, Hercegovinës dhe Egjiptit, si dhe vezir i Bagdadit. Xhamia ishte pronë e tij. Muret e brendshme të xhamisë, dhe në veçanti kupola gjashtëkëndore, janë të zbukuruara me motive nga natyra dhe figura gjeometrike. Një libër *Kurani*, i cili daton në vitin 1571, ruhet në këtë xhami si një nga kryeveprat e shkrimeve islamike.

► **Fig. 14. Një grua turke hipur mbi deve, duke shkuar për në pelegrinazhin e Mekës**

Hegyi, Zimanyi, fig. me ngjyra 62.

III-4. Heterodoksia myslimane – Anekdota bektashinjsh

Një dijetar mysliman [*hoxha*] po predikonte në një xhami, duke shpjeguar fuqitë dhe tiparet e Zotit. -Allahu nuk është as në tokë dhe as në qiell; as djathtas dhe as majtas; as mbi dhe as në oqean. Shkurt, ai nuk ka paraqitje konkrete, por ekziston vetëm në zemrat e besimtarëve, po thoshte ai, kur një bektashi që ndodhej mes dëgjuesve, nuk u përmbajt dot më dhe tha:

-O ju anëtarë të komunitetit, ju lutem për pak vëmendje. Kur ju thashë atë ditë se “Allahu nuk është këtu”, ju murmuritët se unë isha “kthyer në një të pafe”, ndërsa tani që *hoxhë efendiu* po thotë se Allahu nuk ekziston, asnjëri nga ju nuk po thotë një fjalë.

Një bektashi e pyetën: “Pse është e mbushur bota me kaq shumë kodra dhe rrëpira, shkëmbinj e male? Pse nuk është e sheshtë dhe e lëmuar gjithandej?” “Oh, ju lutem, çfarë prisni ju nga një vend që u krijua për gjashtë ditë?” - u përgjigj ai.

Dursun, f. 78.

Bektashinjët formuan një vëllazëri fetare dhe deklaruan se ndiqnin shembullin e Haxhi Bektash Veliut, një dervish i famshëm mistik i shekullit të 13-të. Edhe pse zyrtarisht të lidhur ngushtë me autoritetet osmane dhe me ndikim të madh në radhët e jeniçerëve, bektashinjët praktikonin një formë mistike (*sufi*) të islamit, ngandonjëherë më afër me *shiizmin* sesa me *sunizmin* zyrtar të Perandorisë Osmane. Bektashinjët filluan të përfaqësonin një lloj të veçantë nënvleftësimi për hierarkitë shoqërore, si edhe për ritet e ritualet konvencionale – të gjitha të mishëruara në anekdota të panumërta, që kishin si perzonazh një *baba* bektashi anonim, ose ndonjëherë dhe një *dede*, (fjalë për fjalë: “xhaxha” ose “gjysh”), që njihet si një nga figurat më të mëdha të humorit turk. Të pajisura edhe me shumë elemente të traditës gojore, anekdotat bektashiane nuk datohen lehtë dhe janë dëshmi e kujtesës shoqërore që është vënë shtresë mbi shtresë.

Ç’mendoni për këto anekdota? A ndihmuan ato në mobilizimin e popullit kundër ngrehnës fetare, apo ishin thjesht deklarata relativisht të padëmshme individësh të pabindur? A njihni ndonjë formë tjetër heterodoksie fetare në Europën Juglindore? A mund të bëhet misticizmi minus i institucioneve zyrtare fetare?

► **Fig. 15. Qendra e vëzhgimit astronomik në Stamboll (rreth vitit 1580)**

Lewis, f. 200.

❓ Cilat nga këto instrumente shkencore njihni? Sa prej tyre i përdorim ende sot? Përse janë vizatuar vetëm meshkuj në këtë figurë? Pse të gjithë mbajnë mjekër? Ishte kjo për modë, detyrim profesional apo shenjë e shtresës shoqërore? Mendoni se ka një përgjigje të saktë, apo kjo varej vetëm nga imagjinata e piktorit? Ç'përshtypje keni për hartën e paraqitur në figurë?

► **Fig. 16. Heroi popullor, Nastradin Hoxha**

Hegyi, Zimanyi, fig. me ngjyra 75.

❓ A dini ndonjë nga historitë e Nastradin Hoxhës? Si paraqitet ai në këto anekdota? A janë të famshme historitë për Nastradin Hoxhën në vendin tuaj? Kur janë botuar historitë e tij për herë të parë në gjuhën tuaj? Pyesni miqtë apo anëtarët e familjes suaj, ç'dinë rreth Nastradin Hoxhës.

IIIb. Të krishterët

III-5. Zgjedhja e Genadio Skolariosit si patriarku i parë ortodoks pas pushtimit të Kostandinopojës (1453)

Ditën e tretë pas rënies së qytetit, sulltani festoi fitoren e tij me një triumf të madh e të gëzueshëm [...]

Meqenëse patriarku ynë kishte ndërruar jetë pak kohë më parë, ai lëshoi urdhra për zgjedhjen e patriarkut të ri, sipas traditës dhe protokollit. Klerikët e lartë që u ndodhën aty, dhe ata shumë pak anëtarë të kishës dhe të popullit përzgjedhën

George Skolariosin dhe e emëruan patriark, nën emrin Genadios [...] Zakoni dhe ceremonia jonë tradicionale kërkon që perandori i krishterë t'i dhurojë patriarkut të ri një kërrabë të artë. Kështu që ky sulltan mashtrues u përpoq të hiqej si perandor i qytetit tonë, duke imituar perandorët e krishterë: ai ftoi Genadiosin të darkonte me të dhe e priti me nderime të mëdha. Ata folën gjatë dhe sulltani i premtoi shumë gjëra. Kur erdhi koha që Genadios të largohej, atij iu dha kërraba e shtrenjtë dhe iu kërkua ta pranonte.

Melissenos, f.133-135.

? Para pushtimit të Kostandinopojës, Skolariosi ishte një nga udhëheqësit ortodoksë, kundërshtarë të Lidhjes së Firences (1439), sipas së cilës perandori bizantin Joani VIII e kishte vendosur kishën ortodokse në varësinë e papës, në këmbim të ndihmës që katolikët do të jepnin kundër osmanëve.

? Përse i interesonte Mehmetit II të vendoste Genadosin patriark?

► **Fig. 17. Enë e argjendtë osmane e shekullit të 16-të, me mbishkrime greke, e cila përdorej në ritualet ortodokse**

Muzeu Benaki, Athinë.

III-6. Udhëtari francez Pierr Leskalopier tregon për Manastirin e Shën Savës në Serbi (1574)

Më 21 mars mbërritëm në Uvac, një qytet i vogël turk. Nga aty pamë Manastirin e Shën Savës, manastir me murgj serbë. Ata janë veshur me të zeza, flasin gjuhë sllave dhe jetojnë sipas riteve greke. Na çuan të puthim një kockë të madhe të krahut të Shën Savës. Ata pretendojnë se zotërojnë të gjithë trupin e tij. Ne pamë hebrenj dhe turq të puthnin këtë kockë, me të njëjtin respekt si edhe të krishterët

dhe të jepnin shumë para për bamirësi. Këta murgj paguajnë një taksë të caktuar (*haraç*) ndaj sulltanit. Korrieri (*çaushi*) ynë na tregoi se si një ditë, një turk që erdhi për të mbledhur taksën dhe u bëri diçka të keqe murgjve, u gjend i vdekur në derën e manastirit. Ata na dhanë për të ngrënë vaj dhe supë me presh, si dhe ca peshk dhe një bukë gruri.

Samardžić, f.135.

? Ç'forme adhurimi mbizotëronin tek ortodoksët? A ishte kjo formë adhurimi, e veçantë vetëm për popullsinë ortodokse? Përse e respektonin besimtarët e feve të tjera trupin e shenjtit ortodoks serb? (Kjo është zona në të cilën besimet kanë përputhje me njëra-tjetrën.) Si motivohej ky veprim? Dini ndonjë shembull të përafërt, në ndonjë pjesë tjetër të Europës apo botës, ose të ndonjë periudhe tjetër kohore?

III-7. Pali nga Alepoja përshkruan kishat moldave (mesi i shekullit të 17-të)

Në Vaslui gjenden pallatet e tij [princit të mëparshëm, Stefanit të Madh], banja e tij, kopshtet, pastaj kisha e madhe dhe e lartë, me kubetë e saj edhe më të larta. Në të gjitha anët e kishës ka kube dhe harqe gjysmërrethore dhe brenda tyre ka piktura dhe ikona të të gjithë shenjtorëve. Më pas, tek dera, mbi murin e ulët, është pikturuar në ar dhe *lapis lazuli* gjykimi i fundit, më pas Moisiu që udhëheq Anën dhe Kajafën dhe të gjithë hebrenjtë e tjerë përpara Zotit tonë. Këto piktura janë të shëmtuara. Ato pasohen nga piktura të një lloji tjetër; janë pikturat me turq që mbajnë çallma të bardha në kokë, xhybe të mëdha prej kadifeje me ngjyra të ndryshme, me mëngë të gjata të varura dhe me rripa të leshtë e të verdhë, pastaj vijnë pikturat me dervishët; dhe në shpinë e përbri tyre, djaj që i ndjekin dhe tallen me ta. Satanai është në ballë, me një kapele në kokë. Njëri nga djajtë tallen me Satanain dhe i heq kapelen nga koka. Pra, kështu është pikturuar e gjithë pjesa e brendshme.

Arkitektura është e bukur. Në majë të kubesë qendrore gjendet fytyra e Zotit tonë, Jezu Krishtit

[...]. Jashtë portës së kishës varet një kabanë e madhe.

Kishat në këtë vend përbëhen nga tri pjesë: pjesa e parë është jashtë, me një derë, dhe është vetëm për femrat; pjesa e dytë është e ndarë nga një mur dhe një derë, dhe është për besimtarët; dhe pjesa e tretë, edhe ajo e ndarë nga një mur dhe një derë, i rezervohet princit dhe oborrit të tij.

Călători, VI, f. 29.

❓ Ç'rol luajnë pikturat kishtare të turqve në jetën fetare të Moldavisë? Si është e mundur ekzistenca e të tilla pikturave në një shtet vasal të Perandorisë Osmane? A është ky një shembull i tolerancës fetare osmane? Krahasoni strukturën hierarkike të pjesës së brendshme të kishave moldave, me atë të xhamive myslimane, të përshkruar në burimin III-2.

► **Fig. 18. Manastiri i Voronetit në Moldavi (i ndërtuar në vitin 1488; afresket e jashtme janë pikturuar në vitet 1547-1550)**

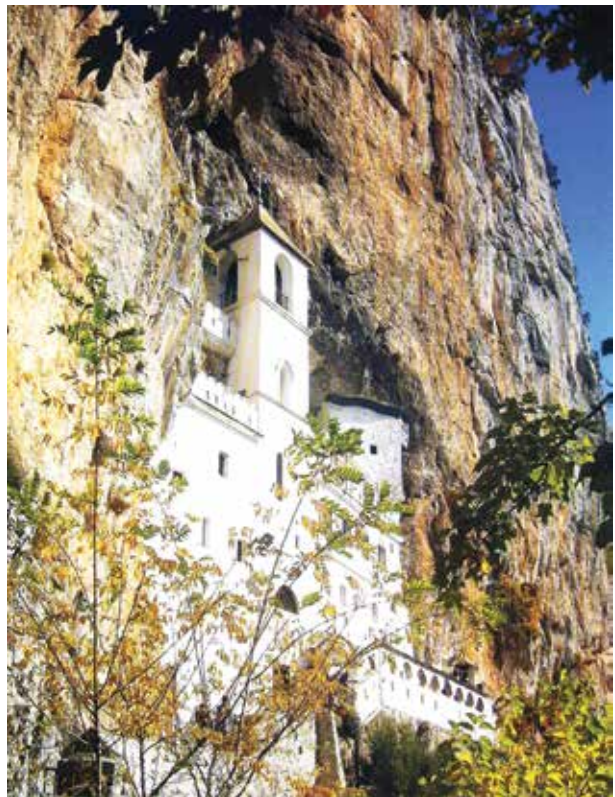
<http://www.users.cloud9.net/~romania/vor/Voronet.html>

► **Fig. 19. Darka e fundit – afresk në manastirin Stavronikita, Atos (1546)**

Koliopoulos-Chassiotis, f. 169.

► **Fig. 20. Manastiri i Ostrogut në Malin e Zi, 1650.**

Kasalica, f. 54.

Manastiri i Ostrogut u ndërtua rreth vitit 1650 prej metropolitit të Hercegovinës, Vasilije Jovanoviçit (1610-1671). Në të vërtetë, në Ostrog gjenden dy manastire, ai i Sipërm dhe ai i Poshtëm. Manastiri i Sipërm, i ndërtuar në faqen e një shkëmbi, është tejet mbresëlënës. Në të gjenden tempulli *Shfaqja e Zonjës Sonë*, tempulli *Kryqi i Shenjtë*, si edhe një han. Sendet e shën Vasilijes ruhen në tempullin *Shfaqja e Zonjës Sonë*. Kulti i metropolitit Vasilije u ngrit pasi vdiq dhe u shpall shenjtor. Manastiri i Ostrog është një vend pelegrinazhi për shumicën e malazezëve. Ai vizitohet nga besimtarë të të gjitha besimeve, që vijnë nga Mali i Zi dhe nga vendet fqinje. Një numër i madh pelegrinësh e vizitojnë manastirin në 12 maj, kur është edhe *Dita e shën Vasilije Ostroshkit*.

III-8. Kozma Aitoliani u bën thirrje të krishterëve të arsimit në fëmijët e tyre

Dhe ju prindër, jepuni fëmijëve arsim të krishterë, mësojuni të lexojnë dhe shkruajnë. Bëni atë që duhet bërë për të ngritur një shkollë, gjeni një mësues dhe paguajeni që të mësojë fëmijët tuaj, sepse është mëkat i madh t'i lësh ata të verbër dhe analfabetë; mos u mundoni që atyre t'u lini vetëm pasuri dhe prona, vetëm që të mund të hanë e të pinë pas vdekjes suaj dhe t'ju kujtojnë. Është më mirë t'i lini ata të varfër dhe të shkolluar, sesa të pasur e të pashkollë.

Menounos, f. 173.

Kozma Aitoliani (1714-1779) ishte misionar i ringjalljes fetare, aktiv kryesisht në Greqinë Perëndimore dhe në Shqipëri, por i lidhur edhe me Atosin. Thirrjet e tij për të ndërthurur arsimin me besimin ortodoks, si dhe me praktikat fetare janë tipike për një lloj iluminizmi të hershëm të Europës Juglindore.

A jeni në një mendje me pohimet e Kozma Aitolianit? (Veçanërisht me pohimin e fundit.) Përse, sipas tij, arsimimi është kaq i rëndësishëm? Diskutoni, nëse një qëndrim i tillë sillte përparim shoqëror.

III-9. Kiril Pejçinoviç rreth marrëdhënieve të tendosura midis fshatarëve ortodoksë dhe priftërinjve (1816)

I shoh ata në disa fshatra, Zoti më ndjeftë, dhe e kam tepër të vështirë! Nuk mund t'i quaj as të krishterë dhe as të pafe. Ata hanë dhe pinë *Të Premten e Zezë* dhe *Të Shtunën e Zezë*, gjatë *Kreshmës së Madhe* [...] kryejnë mëkate, shajnë, rrihen me njëri-tjetrin, ndërsa ditën e *Pashkëve* presin *Kungimin e Shenjtë [Eukaristinë]*. Dhe prifti i shkretë [i cili] u shërben tetë fshatrave, nuk di ku të shkojë më parë. Ai vrapon nga njëri fshat tek tjetri, ndërkohë që një burrë tjetër mban për të *Misteret e Shenjta*.

Më vjen keq për disa të krishterë të shkretë, të cilët e presin priftin deri në mesditë që t'u sjellë Eukaristinë. E kështu ata bërtasin: "Prifti po vonohet, për këtë arsye apo për këtë tjetër?!" Disa të tjerë thonë: "Ta rrahim, që të mos vonohet sërish!" Dhe ata që janë çorbaxhinj, pak më të pasur, thonë: "Jo ashtu, nëse e rrahim, zabiti do të na dënojë, por, të mbledhur siç jemi tani, të shkojmë dhe t'i dërgojmë një dash agait ose pashait, dhe pastaj ta rrahim e ta përzëmë priftin, dhe pastaj të gjejmë një tjetër, edhe nëse ai jeton më larg". Por një fshatar edhe më i pasur [kmet] thotë për priftin tjetër: "Ai kërkon shumë para, kështu që lëreni fare atë. Ky që kemi vjen vonë, por na merr më pak, ai gjithashtu këndon falas, ose pret me vite derisa t'i japim paratë. Ndërkohë prifti tjetër i mbledh shpërblimet e veta me turq, nëse nuk e paguajnë". Pra, një thotë kështu dhe tjetri ashtu, [...] të gjithë e përdhosin priftin, që është udhëheqësi i tyre shpirtëror, që i ka pagëzuar në emër të Trinisë së Shenjtë dhe i ka martuar dhe do t'i varrosë, dhe që është babai i tyre dhe më shumë se një prind për ta. Ata nuk mbajnë meshë dhe e përdhosin priftin, dhe presin për kungimin deri në mesditë. Dhe unë, Kirili mëkatar dhe i padenjë, që jam më mëkatar se të gjithë ata së bashku, bëra mëkat vetëm duke i akuzuar ata, kështu pra, unë mëkatar, i pashë duke folur në atë mënyrë, i pashë dhe nuk më pëlqeu, kështu që u thashë: "Pse presim ne të krishterët deri në mesditë? Pse nuk e presim bukën, t'i hedhim verë sipër dhe të mos presim për priftin?" Ata më përgjigjen: "Ajo që na sjell prifti, nuk është bukë dhe verë, por gjaku i Krishtit. Prandaj dhe presim deri në mesditë, pasi kemi dëgjuar nga të

moçmit se pa të nuk mund të jetohej.” Dhe unë u them: “Kush jua ka thënë këtë, prifti?” Ata më thonë: “Çfarë, prifti s’na ka thënë gjë deri tani, kjo s’ka dalë kurrë nga goja e tij. Atij i pëlqen të vijë me ne në ndonjë dasmë, piknik, valle, për gjueti, në festa, të blejë a të shesë, por përsa i përket të mësuarit, as e pyesim dhe as na thotë gjë.” Kështu, unë mëkatari, e pashë se faji qëndronte tek të dyja palët: tek të krishterët, sepse nuk e pyesnin priftin, dhe te prifti, sepse ai nuk i mëson nga pak, aq sa të mundet, aq sa di; e shoh se ai nuk do t’ia dijë për detyrën që ka marrë përsipër dhe që i rëndon mbi kurriz.”

Odbrani, II, f. 14-16.

IIIc. Hebrejtë

III-10. Letër e Isak Xarfatit, rabin i Edrenesë (Adrianopojës), drejtuar hebrejve në Europën Qendrore (mesi i shekullit të 15-të)

Vëllezërit dhe udhëheqësit e mi, pasi iu luta Zotit që t’ju falë paqe, dëshiroj t’ju shpjegoj shkaqet që sollën tek unë rabinin e ri, Zalmanin, dhe shoqëruesin e tij, rabinin David Kohenin. Ata më treguan të gjitha përvojat e hidhura, më të këqija se vdekja, që vëllezërit tanë, bijtë e Izraelit që jetojnë në Gjermani, kanë kaluar dhe ende po kalojnë; vendimet e marra kundër këtyre martirëve, dëbimet që ndodhin çdo ditë dhe që i detyrojnë të enden nga njëri vend në tjetrin, nga njëri qytet në tjetrin, pa u ndalur, pa gjetur një vend që t’i pranojë [...]. Kur mbërritën ata këtu në Turqi, tokë në të cilën zemërimi i Perëndisë nuk ka qenë shumë i rëndë, kur ata panë paqen, qetësinë dhe bollëkun që nuk shteron në këto toka dhe kur panë që largësia nga Turqia në Jerusalem është e vogël, dhe mund të kalohet në rrugë tokësore, ata u mbushën me gëzim dhe thanë: Pa dyshim, nëse hebrejtë që jetojnë në Gjermani do të dinin një të dhjetën e bekimeve që Zoti i ka dërguar popullit të Tij të Izraelit në këtë vend, as bora dhe as shiu, as dita dhe as nata nuk do t’i ndalnin derisa të mbërrinin këtu. Ata më kërkuan t’u shkruaj të dëbuarve, komuniteteve hebreje që banojnë në Gjermani, në qytetet Svabia, Rineland, Stiria, në Moravi dhe në Hungari, dhe t’i informoj se sa i këndshëm është ky vend.[...] Kur e kuptova se dëshira e tyre ishte e sinqertë, vendosa ta pranoj

 Përshkruani ndjenjat fetare të fshatarëve. Në çfarë besonin ata? Në ç’mënyrë dallonte feja e tyre nga ajo zyrtare?

Cilat ishin arsyet për veçantitë e tyre fetare? (Varfëria, mungesa e shkollimit, arsyetime të cekëta të çështjeve fetare?) Përse i kritikonin priftërinjtë e tyre? A është i justifikueshëm qëndrimi i tyre? Argumentoni duke mbështetur herë njëri palë, herë palën tjetër.

lutjen e tyre, pasi do të doja t’i jepja mundësinë Izraelit të fitonte atë çka meriton me të drejtë...

Shaw, f. 31-32.

 Persekutimet kundër hebrejve u shtuan pas epidemisë së *Murtajës së Zezë* në mes të shekullit të 14-të jo vetëm në Gjermani, por në shumicën e vendeve të Europës Perëndimore e Qendrore. Këto persekutime, që ishin ndërthurje e paragjykimeve fetare, konkurrencës ekonomike dhe përjashtimit shoqëror, shtynë një numër të madh hebrejsh të kërkojnë strehim në vende më të sigurta dhe më pak të populluara, si Poloni-Lituania dhe Perandoria Osmane.

 A ka mundësi që të ketë ndonjë vend aq të përkryer sa ai i përshkruar në tekst? A janë përparësitë e të jetuarit në Perandorinë Osmane që përshkruhen aty, të drejta dhe të vërteta? A mungojnë në tekst disavantazhet e mundshme? Pse po përpiqej shkrimtari t’i joshte hebrejtë të zhvendoseshin në Perandorinë Osmane?

III-11. Elijah Kapsali tregon për mirëqenien e hebrejve në Perandorinë Osmane gjatë sundimit të Mehmetit II

Në vitin e parë të sundimit të sulltan Mehmetit, mbretit të Turqisë [...], Perëndia e nxiti shpirtin e mbretit [...], dhe zëri i tij përshkoi tërë mbretërinë e tij dhe ai shpalli:

“Kjo është fjala e Mehmetit, mbret i Turqisë. Zoti, Perëndia i Parajsës më dha një mbretëri mbi tokë dhe më urdhëroi t’i pranoj njerëzit, farë e Abrahamit, shërbëtorit të tij, bijtë e Jakobit, të përzgjedhurit, dhe t’u jap mbështetje mbi dhe, dhe të siguroj një strehë të sigurtë për ta. Kushdo mund të vijë me Perëndinë e tij në Kostandinopojë, në qendrën e mbretërisë sime dhe të ulet nën hardhinë e tij dhe nën pemën e tij të fikut, me pasurinë e tij, arin e argjendin, dhe me bagëtinë, të vendoset në këtë tokë dhe të tregtojë e të bëhet pjesë e saj”. Hebrejtë u mblodhën bashkë nga të gjitha qytetet e afërta e të largëta të Turqisë, secili erdhi nga shtëpia e vet; u mblodhën me mijëra e dhjetëra mijëra dhe Zoti i ndihte që nga qielli, ndërsa mbreti u jepte prona dhe shtëpi plot me të mira. Hebrejtë jetuan atje me familjet e tyre dhe u shtuan shumë [...]

Duke qenë se hebrejtë e kishin frikë Zotin, Ai u dha atyre begati dhe në atë vend ku më parë, gjatë sundimit bizantin, kishte vetëm dy a tri kongregacione, hebrejtë u shumuan dhe u shtuan më shumë se dyzet kongregacione, dhe toka nuk i la të vendoseshin të gjithë së bashku, sepse zotërimet e tyre ishin shumë të mëdha. Kongregacionet e Kostandinopojës ishin të lavdërueshme. Torahu, dhe pasuria, dhe nderi u shtuan ndër kongregacionet. Në kongregacione ata i luteshin Perëndisë, burimit të Izraelit, bërësit të mrekullive të mëdha. Ata hapnin gojën për t’i kënduar qiellit dhe bekonin Perëndinë, dhe gjithë shërbëtorët e Perëndisë që qëndrojnë në shtëpinë e Perëndisë gjatë kohëve të errëta.

Shaw, f. 30-31.

Duke qenë se Elijah Kapsali shkruan në shekullin e 16-të për ngjarje që kanë ndodhur në gjysmën e dytë të shekullit të 15-të, kuptohet që është më pak i interesuar në saktësinë historike, sesa në përforcimin e moralit tradicional hebre. Për këtë arsye, teksti i tij është plot me perifrazime nga Dhiata e Vjetër (p.sh. Gjenezja 13:6, 34:10; Eksodi 1:7, 1:21; Psalmet 68:27, 134:1 etj.).

Cilat ishin qëllimet e autorit? Çfarë po përpiquej të arrinte ai duke shkruar këtë dokument? Në ç’mënyrë u përpoq ai të bënte lidhjen midis dy feve? Gjenero se ç’rol të veçantë kishte Abrahami në Islam dhe në Judaizëm. Cilat elemente i japin peshë argumentit se fjalimi që Elijah Kapsali ia atribuoi Mehmetit II është historikisht i pasaktë?

III-12. Ringjallja e hebrenjve: shembulli i Sabbata Zevit (1666)

[...] vazhdojmë tek tjetri [viti – 1666], ku do të tregojmë shkurt për Sabata Zevin, Mesinë e rreme të hebrenjve, që në fillim u shfaq në Smirna, dhe ata e shpallën si Mesinë e tyre, duke e lidhur me Madhësinë e Mbretërisë së tyre që po afronte, si dorën e fortë që i kishte dërguar Zoti, për t’i mbledhur ata nga të gjitha anët e botës. Ai ishte i biri i një sekseri, i lindur në Smirna, njohës i shkëlqyer i hebraishtes dhe arabishtes, por, pasi e përzunë për shkak të një trazire në sinagogë, ai u end lart e poshtë Greqisë për ca kohë, dhe kur në fund arriti në Jerusalem, u takua me një sofist dhëlpërak të quajtur Natan; i cili, duke shpallur se ishte profeti i Sabatait, u tregua aq i sigurtë, sa të parashikonte se një vit pas datës 27 të K?slaut Mesia do të shfaqej para Zotërisë së Madh⁵¹ për të përgatitur ardhjen e tij. Kur mbërriti në Smirna, ai e shpalli hapur, përpara të gjithë hebrenjve, se është Mesia: Por [...] disa nga vetë populli i tij e kundërshtuan dhe e quajtën mashtrues; gjithsesi, ai vazhdoi më tej dhe deklaroi më pas se Zoti e kishte thirrur të vizitonte Kostandinopojën, ku do të kryhej edhe pjesa më e madhe e punës së tij. Por, sapo mbërriti ai, veziri⁵² mendoi ta mbyllte në një burg të keq, dhe më pas e dërgoi në Dardanele; ku hebrenjtë, nga skaje të ndryshme e të largëta të botës, vërshuan drejt tij të shumtë në numër, dhe ku ai pati kohë të hartonte metodën dhe kultin e tij të ri. Duke qenë se hebrejtë po marroseshin gjithnjë e më shumë pas tij, dhe se Zotëria i Madh kishte dëgjuar për çmendurinë e

⁵¹ Term i përdorur nga europianët, që i referohej sulltanit osman, në atë kohë Mehmeti IV (1646-1687).

⁵² Fazil Ahmed Qypriili Pasha, vezir i madh, 1661-1676.

tij, urdhëroi që ta sillnin përpara tij, dhe sulltani, që nuk bindej pa një mrekulli, propozoi që Sabata të zhvishej lakuriq dhe të vihej si shënjestër para harkëtarëve të tij të zotë, dhe nëse shigjetat nuk do ta shponin trupin e tij, atëhere do ta besonte se ai ishte Mesia; por kur Sabata nuk e pranoi sfidën, iu desh të kthehej në muhamedan për të shpëtuar jetën e vet. Gjithsesi, shumica e hebrenjve pohonin se kjo nuk ishte e vërtetë, por vetëm se Hija e tij mbeti mbi dhe, dhe ecte me kokën e bardhë dhe sipas zakonisht muhamedan, ndërkohë që Trupi dhe Shpirti i tij shkuan në qiell, për të qëndruar derisa të vinte koha për përmbushjen e këtyre mrekullive; *Koçamët*⁵³ e Kostandinopojës e dënuan këtë besim si të mallkuar, dhe i ftuan ata të kthehen tek kulti i tyre i lashtë, duke i kërcënuar me dëbim nga feja e tyre.

Jones, II, f. 175-176.

❓ Nga se motivohej Sabbata Zevi? A besonte vërtet ai se ishte Mesia? Komentoni fundin e "karrierës" së tij: përse u konvertua ai në islam? Pse e ndiqnin hebrenjtë Sabbata Zevin? A ishte kjo lloj lëvizjeje tipike vetëm për hebrenjtë? A njihni ndonjë lëvizje të ngjashme mesianike në historinë e popullit tuaj? Analizoni mënyrën se si sulltani e trajtoi çështjen e Sabbata Zevit? Cili ishte qëllimi i tij? A ishte ai i suksesshëm?

► **Fig. 21. Doktor hebre – gravurë franceze (1568)**

Nicolay, f. 182.

❓ Si mendoni, përse piktori/udhëtari francez e quajti të rëndësishme që të paraqiste një doktor hebre? A kishte doktorë të besimeve të tjera fetare në Perandorinë Osmane? A ka ndonjë lidhje midis veshjes së doktorit hebre dhe statusit inferior të popullsisë jomuslimane, siç përmendet edhe në tekstet III-19 dhe III-20?

III.d. Bashkëjetesa dhe diskriminimi fetar

III-13. Dialogu fetar gjatë kohës që Gregori Palamasi u mbajt rob (1354)

Ai [imami] filloi të thoshte se ata [myslimanët] i pranojnë të gjithë profetët dhe Krishtin, dhe të katër librat që kanë zbritur nga Zoti⁵⁴, midis të cilëve njëri është Ungjilli i Krishtit. Dhe në përfundim, ai tha [...] "dhe ju, pse ju nuk e pranoni Profetin tonë dhe nuk besoni në Librin e tij, që gjithashtu ka zbritur nga qielli?". Unë iu përgjigja: "Si ju, ashtu edhe ne, kemi një zakon [...], të mos pranojmë dhe të mos

miratojmë asgjë si të vërtetë, pa pasur dëshmi për këtë [...] Krishti, përveç mrekullive të shumta e të mëdha që ka kryer, u njoftua se do të vinte nga vetë Moisiu dhe profetët e tjerë; dhe ai është i vetmi i të gjithë kohërave, që është shpallur, edhe nga vetë ju, si përçuesi i Fjalës së Zotit; i vetmi i të gjitha kohërave që ka lindur nga një virgjëreshë; dhe i vetmi i të gjitha kohërave, që u ngjit në parajsë dhe mbeti i pavdekshëm; dhe i vetmi i të gjitha kohërave, që ne shpresojmë se do të kthehet të gjykojë të gjallët dhe të vdekurit e ringjallur; - po them për të, vetëm

⁵³ Term i përdorur, për pleqësinë e komunitetit hebre.

⁵⁴ Pesëlibërshi, Psallmet, Dhiata e Re dhe Kurani.

atë që dhe ju turqit e pranoni. Prandaj ne besojmë në Krisht dhe në Ungjillin e tij. Por Muhametin nuk e kemi parë që të dëshmohej prej profetëve dhe ai nuk ka kryer ndonjë gjë të jashtëzakonshme ose të paharrueshme që duhet të na shtyjë të besojmë. Për këtë arsye, ne nuk besojmë tek ai dhe as në librin që vjen prej tij". Imami [*tassimani*] u trondit nga këto fjalë, por u mbrojti duke thënë: "Në ungjij ka patur gjëra të shkruara për Muhametin dhe ju i hoqët këto dëshmi. Për më tepër, duke u nisur nga thellësia e Lindjes, ai ka ardhur si fitimtar në Perëndim, siç mund ta shihni edhe vetë" [...]

"[...] Është e vërtetë se Muhamedi, duke u nisur nga *Levanti*, vazhdoi si fitimtar në *Ponant*; por këtë e bëri nëpërmjet luftës, shpatës, plaçkitjes, shtypjes dhe vrasjeve; asnjëra prej tyre nuk vjen nga Zoti, që simbolizon mirësinë [...] A nuk u nis edhe Aleksandri nga Perëndimi për të nënshtruar, më në fund, të gjithë Lindjen? Dhe shumë të tjerë, në periudha të ndryshme, i kanë nisur ekspeditat e tyre dhe kanë sunduar në gjithë universin. Por asnjëri prej tyre populli nuk ua ka dhënë shpirtin e vet, ashtu si ia keni dhënë ju Muhametit. Për më tepër, ai [Muhamedi], edhe pse përdori forcën, në të njëjtën kohë që predikonte kënaqësitë, ka zaptuar vetëm një pjesë të universit. Në të kundërt, mësimet e Krishtit, edhe pse mohonin pothuasje të gjitha ëmbëlsitë e jetës, janë përqafuar në të gjithë cepat e universit dhe kanë sunduar mes atyre që i luftonin ato; dhe këtë e bënë pa përdorur dhunë, por duke fituar gjithnjë ndaj dhunës që i kundërshtonte ato, pra, kemi të bëjmë me fitoren që ka mposhtur botën.

Në atë kohë, të krishterët që ishin atje, duke e ndjerë se zemërimi i turqve po shtohet, ma bënë me shenjë që ta prisja fjalën në mes. Por unë, për të sjellë pak qetësi, përsëri u thashë atyre duke buzëqeshur lehtas: "Nëse do të binim në një mendje për fjalët që themi, do të ndanim të njëjtin besim. Me mirëkuptim, le të kuptojmë domethënien e asaj që u tha". Dhe atëherë, njëri prej tyre tha: "Do të vijë ajo ditë kur të gjithë do të biem në një mendje".

Phillipidis-Braat, f. 154-157, 160-161.

Gjatë kohës që u mbajt rob nga osmanët (1354-1355), Gregori Palamasi (për hollësi shiko shënimin shpjegues në tekstin I-6) bëri një sërë diskutimesh teologjike me myslimanët dhe hebrenjtë, midis të cilëve njërin me nipin e Orhanit, Ismailin, dhe një tjetër me dijetarët e dërguar nga vetë Orhani. Në një letër drejtuar kongregacionit të tij në Selanik, ai kujton edhe një diskutim me një imam mysliman pranë *Nikeas*. Edhe pse Palamasi është i vendosur në argumentet që paraqet, rrëfimet e tij përfshijnë edhe shumë argumente të myslimanëve kundër besimit të krishterë; dhe në to, ai dëshmon për ndërlikueshmërinë e marrëdhënieve fetare në territoret e pushtuara nga osmanët.

Përse turqit osmanë diskutonin me aq zell çështjet fetare me një të burgosur?

Ç'mendim keni për argumentet e paraqitura në këto diskutime? A mund të përdoren këto argumente për të shpjeguar disa prej konvertimeve në islam që ndodhën gjatë pushtimit osman?

III-14. Bashkëjetesa e komuniteteve të ndryshme fetare në qytetet osmane (rreth vitit 1660)

[Beograd]

Në brigjet e lumit Sava ka tri lagje [*mëhalla*] arixhinjsh [*kibtî*], dhe në brigjet e lumit Danub ka tri lagje grekësh [*Rum*] të pafe, si edhe serbë dhe bullgarë që gjithashtu jetojnë në tri lagje. Ngjitur me fortesën ka një lagje hebrenjsh, nga ata që u përkasin shtatë komuniteteve të njohura si *hebrejtë karaim*. Ka edhe një lagje të pafesh armenë, por nuk ka lagje frëngjsh⁵⁵ ose hungarezësh, madje as edhe bajlozë ose konsuj të tyre. Gjithë të tjerat janë lagje myslimane; pra, familjet e ndjekësve të Muhametit zotërojnë pjesët më të mira, më të mëdha dhe më të ajrosura, të gjendura në vende të larta a të mesme të qytetit.

⁵⁵ Emër i përdorur zakonisht për njerëzit që vinin nga Europa Perëndimore, që përfshinte katolikët dhe protestantët.

[...] Gjenden gjithsej dyqind e shtatëmbëdhjetë⁵⁶ xhami [*mihrobe*], por [vetëm] xhamitë e sulltanit, nga të cilat mund të bëhen thirrjet e veçanta për lutjet e së premtes, si dhe xhamitë e vezirit dhe xhamitë e zotërinjve dhe fisnikëve vendas do të përshkruhen [më poshtë].

[...] Gjenden gjithsej nëntë kisha ose manastire, ku ata zhvillojnë ritet e tyre të liga. Ka edhe tempuj të grekëve, armenëve, serbëve, bullgarëve dhe hebrejve, por s'ka asnjë shtëpi adhurimi për frëngjit apo hungarezët.

[...] [Sarajeva]

Kishat – çdo kishë është e vogël, nuk ka kisha me këmbana. Kishat e të krishterëve serbë e latinë janë në kushte të mira. Frëngjtë e grekët gjithashtu i zhvillojnë ritualet e tyre fetare në këto kisha. Këtu gjendet edhe një sinagogë hebrejsh.

Evlija Çelebi, f. 195-198.

Krahasoni analizën që Evlija Çelebiu u bën kishave të krishtera në Sarajevë, me përshkrimin e kishave moldave nga Pal Alepoja (po në këtë kapitull, burimi III-7).

III-15. Marrëdhëniet midis ortodoksëve, katolikëve dhe luteranëve në Bullgari e Vllahi (1581)

Vizitori apostolik mbajti shënime, pasi dëgjoji disa fakte prej tregtarëve katolikë, për gjendjen e katolikëve në Bullgari e Vllahi. Më 11 mars 1581 vizituam Silistran dhe Provadian, të lejuar nga sundimtari ynë, nëpërmjet letrave të të shumëlavdëruarit imzot, [kardinal] i Komos. Më 5 dhjetor na u paraqitën tregtarët e Raguzës [...], që jetojnë në një vend pranë Danubit të quajtur Silistra dhe që nga vendasit thirret Deristor, dy ditë larg Varnës; toka quhet Dobrogea, në kohët e vjetra ishte Mëzia, gjuha është ajo bullgare ose ilirike. Nga ana tjetër e lumit qeveriset nga sulltani, dhe përballë këtij vendi shtrihet Vllahia, haraçpaguese e turqve. Bullgarët e përmendur më lart janë ortodoksë, ata kanë kisha, priftërinj e peshkopë. Ata thanë se

ka vetëm dhjetë familje katolike, [të cilat janë] me kombësi raguzane. Ata nuk kanë kisha as priftërinj të zellshëm, por së bashku me të tjerë që vijnë nga Provadia, kanë sjellë nga Raguzë, që ndodhet dy ditë larg nga Silistra, një burrë të quajtur at Nikolo Godini i Tivarit, një burrë me humanizëm të madh; ai shërben këtu për gjashtë muaj, me një pagesë prej 100 *talerësh*⁵⁷ në vit.

Ata pyetën, nëse mund të shkojnë në kishat ortodokse për t'u lutur dhe nderuar simbolet e tyre fetare, me gjithë përkushtimin e tyre; nëse u lejohet të marrin kungatën e shenjtë të pagëzimit dhe pendesës nga prifti ortodoks, nëse kanë nevojë, domethënë nëse po vdesin. Ata gjithashtu pyetën, nëse një i ri katolik që ka jetuar me një të re ortodokse, duke i premtuar asaj që të martohet me të dhe që të bëjnë fëmijë, mund ta ndryshojë premtimin e tij me një ndërgjegje të pastër. Gjithashtu thanë se, kur udhëtonin nëpër Danub drejt Transilvanisë, kishin parë shumë luteranë të kombësisë gjermane në Vllahi, të cilët gjithnjë përpiqeshin t'u flisnin për besimin e tyre dhe u jepnin libra mbi besimin e tyre të zvetnuar, falas [...] Silistra [është] në një largësi prej dy ditësh nga Provadia dhe shtrihet mbi Danub. Atje ka 1 500 shtëpi të krishterësh dhe paganësh. Ka tetë shtëpi katolikësh, me 40 persona, të gjithë tregtarë nga Raguzë, dhe tani kanë at Çelestinon si priftin e tyre, me një rrogë prej 2 000 *akçe* në vit; ata janë të krishterë të mirë [edhe pse] nuk kanë kishë; mesha zhvillohet në një dhomë. Atyre iu lejua të ndërtonin një shtëpi të vogël, që do të ishte kisha e tyre; nuk kanë veshje të tjera fetare, përveç asaj të priftit, i cili ka shërbyer këtu për tre vjet dhe për të cilin të gjithë flasin mirë; ai shërben gjashtë muaj këtu dhe gjashtë muajt e tjerë në *Manastirin e Tërgovishtes*.

Çalători, II, f. 504.

Ç'pyetje i bënë katolikët në Bullgari e Vllahi vizitorit apostolik? Ç'loj vështirësish praktike paraqiten nga ato pyetje? Përpiquni të gjeni se si mund të jetë përgjigjur vizitori apostolik.

⁵⁶ Si shumë nga shifrat e tjera në rrëfimet e Evlija Çelebisë, edhe kjo shifër është me siguri e ekzagjeruar.

⁵⁷ Monedha të mëdha argjendi, që vinin nga Europa Qendrore ose Perëndimore.

III-16. Fetvaja e Ebus-Suudit për shiitët myslimanë (mesi i shekullit të 16-të)

Pyetje: Sipas Ligjit të Shenjtë [*shariatit*], a është e drejtë të luftosh kundër pasuesve të Sefevidëve⁵⁸? Personi që i vret ata, a është luftëtar i shenjtë; dhe personi që vdes në duart e tyre, a është martir? Përgjigje: Po, është luftë e madhe dhe e shenjtë dhe sakrificë e lavdishme.

Pyetje: Duke besuar se është diçka e drejtë të luftosh kundër tyre, kjo thjesht për shkak të rebelimit dhe armiqësisë së tyre me sulltanin [osman] e popullit islam, meqë ata e drejtuan shpatën kundër trupave të islamit, apo për çfarë? Përgjigje: Nga shumë këndvështrime, ata janë edhe rebelë, edhe të pafe. Imber, f. 86.

Ebus-Suudi (rreth 1490-1574) ishte dijetar shumë i respektuar prej Sulejmanit; ai mbajti postin e kryekëshilltarit ligjor [*şeyh-ül-Islam*] për pothuaj tre dhjetëvjeçarë. Vendimet e tij [*fetva*] patën ndikim afatgjatë në shoqërinë osmane.

Ç'tregojnë këto vendime për kufijtë e solidaritetit mysliman?

Krahasoni qëndrimin e osmanëve kundrejt myslimanëve shiitë, me luftërat e shekullit të 16-të midis katolikëve dhe protestantëve.

III-17. Urdhri perandorak që ndalon punën për konvertimin "frëng" mes armenëve të Anatólisë Lindore (1722)

Patriarku armen i Stambollit, i quajtur *Ohanes* dhe vartësit e tij i kanë kërkuar Portës sime Perandorake lëshimin e urdhrave për parandalimin e herezisë rituale frënge që po ndodh tani ndër armenët e Erzurumit, Dijarbakirit dhe Tokatit. Gjërat do të qetësohen dhe rendi do të vendoset, edhe pse disa priftërinj frëngj, të maskuar si mjekë ose diçka tjetër, banojnë atje dhe përzihen me të pasurit dhe fisnikët. Pa e ditur, fisnikët i marrin ata për mjekë

dhe i ndihmojnë në të gjitha orvatjet e tyre. Pra, sipas patriarkut, priftërinjtë frëngj punojnë pa u ndalur për të provokuar armenët vendas dhe për t'u prishur mendjen që të konvertohen në ritin frëng. Ai kërkoi që frëngjtë të mos lejohen të qëndrojnë atje, me pretendimin se janë mjekë ose me ndonjë justifikim tjetër. Gjithashtu, nënshtetasit e varfër duhet të mbrohen kundër provokimeve të tyre dhe të lihen të qetë. Për këtë arsye, lëshohet *Fermani Perandorak* në përgjigje të kësaj kërkesë.

BOA, CA 3126

Ç'mendim keni për faktin se si patriarku armen Ohannes, ashtu dhe sulltani i etiketojnë të gjithë perëndimorët si "frëngj", dhe nuk u kushtojnë rëndësi emërtimeve të ndryshme të përfshira në "herezinë rituale frënge"?

III-18. Autoritetet osmane në Bosnjë gjykojnë një çështje midis ortodoksëve dhe katolikëve (1760)

Pasi e shqyrtoam këtë situatë shumë të vështirë, më në fund, me anë të një ndërmjetësi, i dërguam fjalë zëvendëspashait [*qehaja beut*] se donim ta takonim. Ai na lejoi që ta takonim, kështu që dekani dhe tutori ynë i ri nga *Manastiri i Fojnicës* u nisën për në shtëpinë e tij. Nga ai, midis të tjerave, ata dëgjuan në fund këto fjalë: "Nëse doni ta fitoni këtë gjyq, para së gjithash hidhni njëzet qese me para në thesarin e shtetit" (domethënë, rreth 2 600 monedha të arta venedikase).

Pra, e kuptuam se përpjekjet tona gjithsesi do të dështonin, nëse nuk i jepnim atij këtë shumë të stërmadhe parash.

Për rrjedhojë, para se të përballëshim me kundërshtarët tanë në gjykatë, u takuam me pashanë dhe zëvendësin e tij. Për shkak të nevojës për t'u mbrojtur, u premtuam se do t'u jepnim gjithçka, vetëm që ata të qetësoheshin dhe të na siguronin mbrojtjen e tyre. Nga ana tjetër, udhëheqësit grekë⁵⁹ i kanë ofruar shuma të mëdha

⁵⁸ Dinastia Sefevide sundoi në Persi prej vitit 1502 deri më 1736, duke imponuar një formë të skajshme të islamit shiit, që në shekullin e 16-të ishte shumë e përhapur tek shumë nënshtetas osmanë nga Anatólia.

⁵⁹ Ortodoksë.

po këtij pashai, shumë më tepër se ne, që të marrë vendim në dobi të tyre, në bazë të fermanit [dekret osman] që ata kanë. Duke mos pasur shumë para, ne morën kredi nga thesari i shtetit.

Në fillim gjykatësi lexoi dokumentet e kundërshtarëve tanë dhe u analizua përmbajtja e tyre. Pas kësaj, gjykatësi e pyeti mitropolitin grek (ai ishte atje së bashku me patriarkun) se çfarë kërkonte në të vërtetë nga ky proces. Ai u përgjigj: "U kërkoj këtyre vëllazërive t'i binden këtij dekreti [fermani] të lëshuar nga sulltani ynë i lartë dhe që ju sapo e lexuat." Më pas gjykatësi na pyeti: "Cila është arsyeja që ju nuk u bindeni kundërshtarëve tuaj?" Dekani ynë u përgjigj në këtë mënyrë: "U bënë më shumë se treqind vjet që kur sulltani i lartë, Mehmeti, pushtoi Bosnjën dhe ne asnjëherë s'kemi pasur ndonjë gjë të përbashkët me grekët, sepse ata kanë një fe dhe ne një tjetër, gjë që mund të shihet fare qartë në këtë *hatisherif* [një tjetër dekret osman] dhe në dokumente e dekrete të tjera të lëshuara nga sulltanë mëshirëplotë. Që nga ajo kohë e deri më sot, ne gjithnjë kemi qenë të lirë në fenë tonë latine". Pasi e dëgjoi këtë, gjykatësi dha menjëherë vendimin: "Patriarku dhe mitropoliti nuk kanë asnjë të drejtë mbi ju, mbi vëllazëritë dhe katolikët. Ata nuk mund dhe nuk duhet të guxojnë të kërkojnë para taksash apo ndonjë gjë tjetër prej jush, sepse fermani nuk mund të jetë më i lartë se *hatisherifi*". Dhe kështu përfundoi ky gjyq. Mitropoliti u turpërua (Zoti e deshi të ndodhte kështu). Mor vëlla, pa para, s'bën dot marrëveshje me turqit!

Benic, f. 187-190.

? Krahasoni këtë tekst me burimin e mëparshëm mbi herezinë rituale frënge: në të dyja rastet, autoritetet osmane pothuaj nuk i kuptonin fare veçoritë e besimit të krishterë. Mendoni se e kishin po aq të vështirë të dallonin edhe degët e ndryshme të islamit? (E njëjta pyetje mund të bëhet për ndjeshmërinë e autoriteteve të krishtera kundrejt llojeve të ndryshme të islamit). Cilat ishin marrëdhëniet midis dy kishave të krishtera në Bosnjë? Cilët respektonin më shumë ata: autoritetet osmane apo kishat e krishtera "të afërme"? Cilat ishin vërejtjet e shkrimtarit ndaj autoriteteve osmane dhe ndaj Kishës Ortodokse?

III-19. Kufizime perandorake për jomyslimanët (1631)

Sipas Ligjit të Shenjtë [*shariatit*] dhe ligjit tonë, të krishterët [*qafirët*] duhet të dallohen nga rrobat dhe pamja e tyre, si të një rangu më të ulët se ne. Atyre nuk u lejohet të ngasin kuaj, të veshin rroba mëndafshi a sateni, ose të veshin xhaketa dhe kapele gëzofi. Nuk lejohet që gratë e tyre të veshin rroba të ngjashme me ato të grave myslimane ose të veshin *jashmakë* prej cope persiane. Gjithsesi, qysh prej disa kohësh, me lejen e gjykatësve, ky ligj nuk është zbatuar dhe të krishterët e hebrenjtë kanë filluar të vishen me rroba luksoze e të shtrenjta. Përsa u përket grave të tyre, ato nuk zbresin nga trotuari t'u lirojnë rrugën grave myslimane që takojnë në treg. Në tërësi, burrat dhe gratë vishen më mirë se myslimanët, çka tregon se ata nuk e quajnë veten më poshtë se ne. Pra, është tepër e domosdoshme që të jepen edhe një herë këta urdhra dhe të sigurohet që t'u binden atyre.

Georgieva, Tzanev, f. 121.

? Pse ishin kaq të ashpra kufizimet për popullsinë jomyslimane? Dhe pse nuk u bindeshin të krishterët këtyre kufizimeve? A mendoni se kufizime të tilla mund të zbatohen plotësisht në vende ku ka disa besime fetare?

III-20. Ekzekutimi i një ortodoksi që vishte rroba të papërshtatshme (1785/1789)

Po ashtu, në datën 21 të muajit [Muharrem] të lartpërmendur, kur padroni ynë i lavdishëm [sulltani Abdulhamid I] po udhëtonte i maskuar që të mos njihet, pa një të pafe grek. Greku kishte veshur këpucë të verdha, një kaftan me lule, një mantel të gjatë dhe një pallto gëzofi me vija si edhe një shall. Ai [sulltani] thirri xhelatin. Greku duhej të varej, por sulltani urdhëroi që t'i pritej koka.

Taylesanizade, f. 419.

? Krahasoni tekstet III-19 dhe III-20. Ç'krime kishte bërë greku që u ekzekutua?

III-21. Urdhri perandorak për një kishë të ndërtuar pa leje në Stanimaka, afër Plovdivit (1624)

Në letrën e tij, guvernatori i fshatit vakëf Stanimaka na njoftoi se të krishterët në këtë fshat kanë ndërtuar një kishë të re të madhe, të zbukuruar me mermer dhe zbukurime të tjera, në kundërshtim me Ligjin e Shenjtë.

Guvernatori është përpjekur t'u përgjigjet ankesave të myslimanëve, pa pasur sukses dhe tani po kërkon që të lëshohet një urdhër mbretëror për të prishur kishën në fjalë, duke qenë se prishja e saj është në përputhje me përmbajtjen e ligjeve fetare të vendit. Pra, unë urdhëroj që, sapo të merrni këtë dokument, të hetoni këtë çështje dhe të prishni kishën e sapondërtuar, nëse është vërtet e re; dhe jo një që ka ekzistuar për një kohë të gjatë. Gjithashtu ju urdhëroj që të mos lejoni askënd ta kundërshtojë ose të mos i bindet Ligjit të Shenjtë dhe urdhrin Tim si Sulltan.

Georgieva, Tzanev, f. 120-121.

Cilat ishin argumentet e përdorura për të shkatërruar kishën në Stanimaka?

III-22. Mungesa e tolerancës së të krishterëve ndaj njerëzve që jetonin si çifte ndër-fetare (Qipro, 1636)

Milu, i biri i Andonit, në fshatin Çelije të krahinës së Tuzlës, thotë: Deri tani, ashtu si edhe paraardhësit e mi, unë kam qenë pjesë e komunitetit të krishterë [millet]. Nuk jam bërë mysliman. Jam i pafe [qafir]. Kur desha të kryej ritet tona në kishë, murgjit që ishin priftërinjtë tanë, më ndaluan të hyja duke thënë "Je martuar me një myslimane". Ka të ngjarë që kur të vdes, ata nuk do të më varrosin sipas riteve të të pafeve. Dua një vërtetim që tregon se unë jam i pafe.

Jennings, f. 142.

Përse murgjit e krishterë e ndaluan Milun të futej në kishë dhe nuk pranuan ta kungonin? Si mendoni, çfarë arsyes kishin ata për të mbajtur këtë qëndrim? A ishte i justifikuar veprimi i tyre? Kini parasysh se ligji mysliman i ndalonte gratë myslimane të martoheshin me një burrë që s'ishte mysliman, ndërkohë që ligji kanonik ortodoks i mohon komunionin një të krishteri ortodoks që martohet me një jo të krishterë.

III-23. Rregullat fetare në Transilvani (1653)

[Pjesa I, pika I]

Neni 2. Sipas vendimeve të këtij vendi, katër fetë zyrtare, qysh tani e në vazhdim duhet të mbahen si zyrtare përjetë... këto fe zyrtare janë: evangjelizmi i reformuar (në gjuhën e përditshme- kalvinizmi), luteranizmi ose augustianizmi, katolicizmi, unitarizmi ose antitrinitarizmi; atyre u garantohet që tani e në vazhdim praktikimi i lirë në vendet e caktuara dhe në përputhje me ligjet e këtij vendi [...]

Neni 3. Në lidhje me çështjet e besimit dhe fesë, përveç katër feve zyrtare, asnjë person privat i cilitdo statusi dhe asnjë grup nuk duhet të guxojë të bëjë ndonjë ndryshim ose ndarje të re, sepse dënohet si i pafe [...]

Neni 4. Judaizmi, duke filluar që nga kohët e vjetra, jo vetëm që nuk është llogaritur mes katër feve zyrtare, por përkundrazi, është i ndaluar nga ligjet publike të vendit, kundrejt parashikimit të një dënimi shumë të rëndë; edhe më parë, ata që gjendeshin fajtorë për praktikimin e tij, janë dënuar sipas ligjeve; prandaj u vendos që të dënohen gjithmonë ashtu si dhe më parë [...]

Neni 8. U vendos që askush nuk do të lejohet të detyrojë një komunitet, shërbyesit, njerëzit e shtëpisë së tij ose cilindo që ka nën urdhra, që të bashkohet me fenë e tij nëpërmjet dhunës ose kërcënimit për dhunë; po ashtu, nuk duhet që feudali i një besimi tjetër të pushtojë kishën e fshatit ose qytetit, ose t'i lejojë priftërinjtë e fesë së tij të kryejnë meshën e shenjtë, kur ka dëshirë: e dënueshme me gjobë prej 200 florinjsh⁶⁰ [...] [pika 8]

⁶⁰ Si fillim ishte një monedhë floriri, e përdorur në Mbretërinë e Hungarisë, sipas modelit të monedhave të Firences. Gjithsesi, teksti nuk i referohet kësaj monedhe, por vetëm njësisë monetare të përdorur në Mbretërinë e Hungarisë dhe në Principatën e Transilvanisë në atë kohë.

Neni 1. [...] populli i Vllahisë nuk është klasifikuar në këtë vend as midis shtresave të privileguara dhe as midis feve. Ata që nuk janë përfshirë midis feve zyrtare [...], janë toleruar [...] për të mirën e vendit.

Constituțiile, f. 47, 49, 50, 58.

Kushtetutat e Miratuara (*Constitutiones Approbatae*) u miratuan nga Kuvendi i Principatës së Transilvanisë gjatë mbretërimit të George Rakoshit II (1648-1660). Në fakt, këto kushtetuta ishin një përmbledhje e rregullave që kishin qenë në fuqi në principatën e Transilvanisë që prej shekullit të 16-të, dhe nganjëherë edhe më herët. Vini re se diskriminimi prekte jo vetëm pakicat e vogla, por edhe vllahët ortodoksë, që përbënin shumicën e popullsisë në principatën e Transilvanisë. Neni 4 nuk u referohet hebrenjve, por një grupi të vogël disident të krishterësh “judistë” (sabatarianët, të shkëputur nga unitarianët e njohur ligjërisht).

A kishte liri fetare për të gjithë banorët e Transilvanisë në atë kohë? Argumentoni duke mbajtur qëndrim në mbështetje dhe më tej kundër organizimit fetar që ekzistonte në Transilvaninë e shekullit të 17-të.

III-24. Vendim antihebre i sinodit peshkopal të Stonit, në Raguzë (1685)

Ndjekësit e djallit, ata që kryqëzuan Krishtin, armiqtë e emrit të krishterë, grabitësit, ata që bëjnë magjira, ata që thithin gjak njerëzish, si të ishin gjarpërinj helmues, ata filluan të mblidheshin në këtë peshkopatë nja dy vjet më parë. Me përlulje, ne lutemi për drejtësinë e Zotit që t’i shkatërrojë të gjithë, duke qenë se ai është gjykatësi i drejtë, lart në retë qiellore. Përsa u përket atyre mbi të cilët kemi pushtet, ne i urdhërojmë të gjithë njerëzit nën kujdesin tonë, të mos guxojnë të ndajnë të njëjtën banesë me hebrenjtë, as të mos u shërbejnë atyre pa leje të shkruar nga ne; përndryshe kërcënohen me shkishërim. Bijtë e mi, as mos u flisni atyre, përveçse kur bëni tregti apo kur jeni të detyruar të keni kontakte të nevojshme e të pashmangshme. Mbani mend se ata janë armiqtë e kryqit të Krishtit

dhe tuajtë; duke qenë se ju jeni ndjekës të Krishtit, largojini ndjekësit e djallit.

Stulli, f. 31.

Ç’akuza u bënë kundër hebrenjve? Ç’kufizime u përpoqën të vënë për ta peshkopët?

III-25. Privilegj për një hebre në Raguzë (1735)

[...] Simoni, i biri i Vital Vitalit, është nënshtetas i vërtetë dhe i ndershëm i kësaj Republike dhe për këtë arsye, ai ka të gjitha privilegjet dhe respektin e të gjithë nënshtetasve të tjerë dhe ne i urojmë që të gëzojë gjithë respektin që gëzojnë nënshtetasit tanë në mbarë botën.

Stulli, f. 41.

Krahasoni këtë privilegj, me burimin III-24. Cilat mund të kenë qenë arsyet për një qëndrim kaq të ndryshëm nga ana e autoriteteve civile?

III-26. Martirizimi i Shën Kiranas në Selanik (1751)

Kjo është ajo çka jeniçerët bënë gjatë ditës. Gjatë natës, rojtari i burgut e varte nga sjetullat, edhe pse duart ia kishin lidhur me zinxhirë. Ai merrte ndonjë copë druri dhe e godiste pa mëshirë derisa të lodhej, dhe e linte të varur në të ftohtin e dimrit, sepse dimër ishte në atë kohë. Një i krishterë e pa gjithë këtë skenë, priti për çastin e duhur dhe, kur e kuptoi se vrulli i zemërimit të rojtarit të burgut kishte kaluar, shkoi dhe i kërkoi atij leje që ta ulte poshtë. Gruaja e shenjtë kishte kaq durim, qetësi dhe heshtje, sa dukej sikur nuk ishte ajo që vuante, por dikush tjetër; dhe i gjithë shpirti dhe vëmendja e saj ishin në qiell. Kishte dhe të krishterë të tjerë në burg, dhe hebrenj dhe disa gra turke, pasi kishin kryer akte të turpshme, edhe ato i thoshin rojtarit të burgut që i mungonte mëshira, dhe frika ndaj Zotit, sepse po torturonte një grua, e cila nuk i kishte bërë asgjë të keqe. Por ai, i krishteri,

asnjëherë s'reshti së kujtuari rojes gjykimin e Zotit (duke qenë se nuk kishte frikë prej tij) [...]; ai po i thoshte të gjitha këto që ta zbuste dhe ta ndalonte së shkaktuari vuajtje Gruas së Shenjtë. Por Satanai e kishte kthyer zemrën e tij në gur dhe pavarësisht sa shumë iu lutën ata, ai e torturoi atë edhe më shumë. Jeniçerët që e torturonin atë, herë pas here u përpoqën ta ushqenin në mënyrë që ajo të mos vdiste. Nganjëherë i jepnin rrush të thatë dhe nganjëherë hurma Arabie. Gjithsesi, shenjtorja nuk pranonte të hante, kështu që ata u përpoqën t'ia hapnin gojën me zor, por nuk ia arritën.

Synaxaristis, f. 336-337.

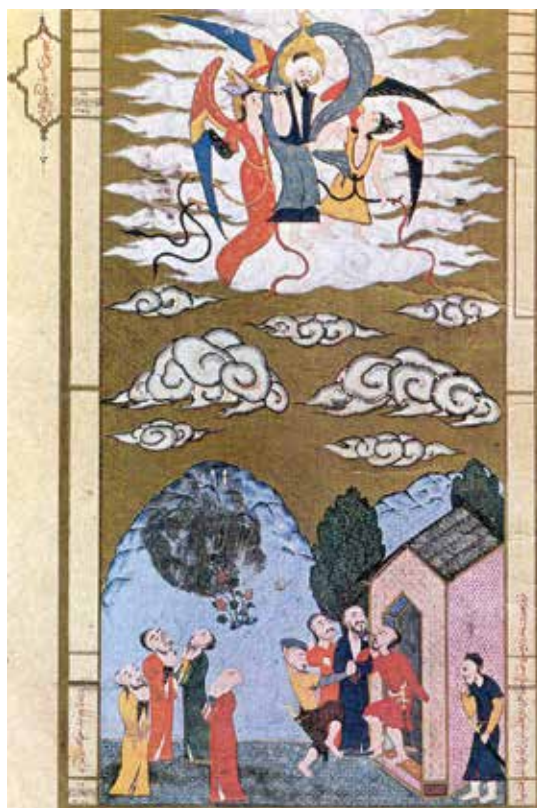
Kirana, një vajzë e re nga një fshat i quajtur Avusoka, afër Selanikut, i shpërfilli përpjekjet e një jeniçeri për ta joshur atë. Për të thyer qëndresën e saj, jeniçerët e burgosën dhe e torturuan. Pas një greve urie, ajo vdiq në burgun e Selanikut, më 28 shkurt.

Si e krishterë, a ishte Kirana më e rrezikuar nga abuzimi i jeniçerit sesa një vajzë myslimane?

Si mendoni, përse të burgosurit e tjerë u përpoqën ta ndihmojnë Kiranën? A ishin dallimet fetare pengesë në këtë aspekt? A dini ndonjë shembull tjetër solidariteti njerëzor përtej kufijve fetarë? Pse zgjodhi Kirana të hynte në grevë urie?

► **Fig. 22. Miniaturë osmane që paraqet ngritjen në qiell të Krishtit (1583)**

Nicolay, f. 182.

Si paraqitet Krishti në këtë miniaturë osmane? Përse? A keni parë ndonjëherë se si e paraqesin të krishterët ngritjen e Krishtit në qiell? Ç'mendoni për ngjashmëritë dhe ndryshimet?

Pyetje të përgjithshme mbi kapitullin III d

Komentoni në lidhje me ndërthurjen e tolerancës dhe diskriminimit fetar në botën e fillimit të kohës së re. Krahasoni gjendjen në Perandorinë Osmane, në Transilvani dhe në Raguzë. Si është kjo gjendje, krahasuar me botën moderne?

